

Polifón magyar eszmetörténet

Takáts József: A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 283 oldal

Takáts József legújabb kötetében politikai eszmetörténeti írásaiból nyújt válogatást. Ezek egy része módszertani kérdéseket tárgyal, míg egy másik csoportjuk ezekre építve 19. századi művek elemzését adja, a könyv harmadik része Jászi Oszkáról szóló írásokat közöl, a záró tanulmányt pedig Bibó István munkásságának szentelte a szerző. A kötetbe szerkesztett tanulmányok döntő többsége korábban már megjelent, de új írások is szerepelnek közöttük.

Jóllehet a szerző irodalomtudományi munkássága révén is ismert a hazai tudományos életben, eddigi eszmetörténeti teljesítménye is jelentős, különös tekintettel az ún. cambridge-i eszmetörténeti iskola módszerének hazai meghonosításában és elterjesztésben vállalt szerepére.¹ Szövegkezelési technikája az előbbi minőségéhez köthető szakértelmének és gyakorlatának is köszönhető. Kierlelt, gyakran virtuóz, ugyanakkor követhető és meggyőző erejű elemzéseket olvashatunk a kötetben olyan, műfajilag sokféle és szerteágazó területeken működő szerzőkről, mint Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Kemény Zsigmond, Széchenyi István, Csengery Antal vagy Jászi Oszkár, Lesznai Anna és Bibó István.

Annak ellenére, hogy – mint említettem – a legtöbb írás már korábban megjelent különböző orgánumban, összegyűjtve, együtt látva azokat új értéket kapnak, hiszen – elsősorban a módszer szempontjából – érdekes rajzolatot adnak, ahogy egymást erősítve, néha ismételve, egymással is kapcsolatba kerülnek.

Takáts az eszmetörténet nyelvi fordulatának eredményeként kialakuló paradigmát tekinti követendő módszernek, és annak különböző változatait, hazai adaptációit is sorra veszi a kötet nyitó, meghatározó, módszertani tanulmányában. Az ezen belül általa preferált, de nem kizárólagosan alkalmazott, J. G. A. Pocock új-zélandi, cambridge-i, majd az USA-ban a Johns Hopkins Egyetemen megállapodott neves eszmetörténész nevéhez köthető politikai nyelvek koncepciója az, amely a kötetben szereplő legtöbb tanulmány módszertani alapvetését adja. Ennek lényege az, hogy amikor egy adott szerző szövegeit vizsgálja, Takátsot elsősorban az érdekli, hogy az milyen általános politikai (eszmetörténeti) nyelvhez vagy nyelvekhez kapcsolódott, az adott szerző milyen – mondhatnánk – nyelvi hagyományban, hagyományokban működött, milyen politikai nyelveken „beszélt”, pontosabban írt. Pocock esetében az alapterminológia jelentős variációkat mutat, és ennek megfelelően „diskurzus”, „beszédmód” stb. néven is használatos. Mindenesetre a „nyelvesítés” aktusa során lehetővé válik, hogy – és ezt a fogalmat Pocock is használja – egy, a strukturalista nyelvészetből ismeretes, Ferdinand de Saussure svájci-francia nyelvtudós nevéhez köthető *langue* és *parole* (nyelv és beszéd) distinkció analógiájára az eszmetörténész azt vizsgálja, hogy az „eredeti” politikai nyelvet a konkrét szerző miként használja, változtat-e rajta, illetve milyen más

¹ Az ide vonatkozó főbb művek a következők: Horkay Hörcher Ferenc (szerk. és utószó): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai.* Pécs, 1997.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest, 2007.; Kontler László: *Az állam rejtelméi. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei,* Budapest, 1997.; Horkay Hörcher Ferenc (szerk. és utószó): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény.* Budapest, 1996.

nyelvekkel kombinálja azt.² Takáts tanulmányainak értékét az adja – konkrét eredményei mellett –, hogy rendkívül alkalmasak ennek a módszertani eljárásnak a szemléltetésére, a magyar eszme- és kultúrtörténet egyrészt reprezentatív, kanonizált, másrészt periferikus, első ránézésre kevésbé jelentős szövegein keresztül.

Ennek a módszernek a keretében azonosít például a szerző négy politikai nyelvet a 19. századi magyar szövegvilágban („*Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. Egy tervezett kutatás hipotézise*”). Ezek a „republikanizmus” (54. old.), „az ősi alkotmány” (57. old.), a „felvilágosul kormányzás” (64. old.), valamint a „nacionálizmus” (66. old.) nyelvei. Ennek a módszernek a segítségével mutatja ki például, hogy ezek a nyelvek miként működtek egyes szerzőknél, illetve hogy esetleg milyen változásokon mentek keresztül az adott szerző jóvoltából. De azt is megtudhatjuk az elemzésekből, hogy miként keveredtek egy adott nyelv egyes elemei a másikéval a vizsgált szerző szövegeiben, illetve hogy ugyanaz a politikai nyelvi elem több nyelvhez is tarthat egyszerre. Mindez azért derülhet ki egészen világosan, mert az egymást követő tanulmányokban külön-külön is megtalálhatók a módszer elemei.

Ugyanakkor történeti és kontextuális hangsúlyai miatt az is fontos a Takáts által alkalmazott módszerben, hogy egy adott szerző milyen jelentést tulajdonított az általa használt nyelvhez tartozó fogalomnak. A „liberális” vagy „szabadelvű” kifejezés és a hozzá kapcsolódó politikai nyelv például mást jelentett a II. Józsefet vagy a francia jakobinusokat szabadelvűnek nevező, a 19. században alkotó, saját magát is szabadelvűnek gondoló és nevező Szalay László, il-

letve más korszakok gondolkodói számára. (59–60. old.)

Egy másik, ám hasonló politikai nyelv, mely a 17. századi skót–angol gondolkodók eszmeköréből nőtt ki, a „csiszoltság/csinosodás” nyelve volt, és a vadság állapotából a civilizáltság, kifinomultság és társasság felé mutató változást fejezte ki. Ez a jelentése megihlette a magyar szerzőket is, többek között például Kármán Józsefet, aki *A nemzet csinosodása (1794)* című tanulmányában ezt a fejlődést kéri számon a magyar nemzeten a „Vagy lesz-e Pannóniából valaha Albion?” kérdéssel fejezve ki a vágyat a csinosodásra, a vadság állapotából való kilábalásra, mely utóbbit ő a mezőgazdasági munkával hozott összefüggésbe. (87. old.) Ezt a nyelvet beszélte Berzsényi is egyik episztolájában. Takáts nála is egyértelműen tetten éri az eredeti csiszoltság nyelvét, melyet azonban míg a skót David Hume bizonyos népekhez kötött, addig Berzsényi településtípushoz: számára a város az, amely jellegénél fogva kedvez a csinosodás folyamatának a faluval szemben. (104., 108. old.)

Széchenyi *Hitelével* kapcsolatban azt mutatja be Takáts, megcsillogtatva irodalmár-elemző kvalitásait, hogy egy szerző miként elegyedik diskurzusba más szerzőkkel, nézetekkel és politikai nyelvekkel, ily módon téve többszólamúvá saját szövegét. (112. old.) Ezen írással kapcsolatban Takáts figyelmének középpontjában a metaforikus szerkesztésmód áll, és így az a mód, ahogy Széchenyi „beszéli” a csinosodás nyelvét a vertikális és horizontális elmozdulás típusai köré épített metaforák segítségével. (114. old.) Emellett azonban a „régí törvényekre” való hivatkozás beszédmódja (127. old.) is megjelenik a szövegben, de mint olyan diskurzus, amellyel polemizálni kíván a szerző. Széchenyi példája ugyanakkor arra is jó, hogy bemutassa rajta keresztül Takáts egy adott nyelv szelektív használatát, hiszen a „legnagyobb magyar” a republikanizmus nyelvét „féloldalasan” használta, leválasztva az erény és közjó ideáljáról az „alkotmány szabadságát”. (129. old.) Ugyanakkor nála

² Pocock, J. G. A.: „*Introduction: The State of the Art.*” In: *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century.* Cambridge, 1985. 5–6., 8., 11.

összekapcsolódik a közjő a csinosodással, sőt Takáts szerint a „közgazdaságtan beszédmódja” is megtalálható Széchenyi szövegeiben. (134. old.)

Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című műve Takáts elemzésében szintén számos politikai nyelv keveredését mutatja, de Kölcsey érdekes módon nem a csiszoltságot tekinti a nemzetek szempontjából eszményi állapotnak, hanem a „félvad” fejlődési szakaszt, amely még őrzi a költői teremtő erőt, ráadásul ötvözi azt a republikánus hagyománnyal. (136. old.) Kölcsey ugyanakkor – mutat rá a szerző – keveri a nacionalizmus nyelvét a republikánizmussal, és a „nemzeti karakter” meghatározó komponensének a szentimentalizmus és a republikánus értékek elegyét jelöli meg, de a szentimentalizmus nyugati változatával szemben, mely a férfi és a nő kapcsolatára épül, a férfi hazához való viszonyulását teszi annak sarokkövévé. A magyar szentimentalizmus Kölcseynél a haza szeretetére épül. (150. old.)

Ezen túlmenően az ebben a részben olvasható tanulmányokban Takáts vizsgálja a „nemzeti nagyság” fogalmát Kölcsey *Mohács* című értekező munkájában, valamint Kemény Zsigmond „rajongás” fogalmát *A rajongók és a Forradalom* után című művei alapján. Az előbbi számára a nemzeti nagyság előfeltétele annak „emlékezet közösségként” való megteremtése, „emlékművek”, „történelmi munkák” stb. révén. (162. old.) Ehhez pedig a nemesség emlékezetének az egész népre való kiterjesztését, „nacionalizálását” javasolja Kölcsey. (163. old.) Kemény is európai politikai nyelvet használ: a vallási fanatizmussal rokonított, forradalmat eredményező rajongás fogalmát, amit kritizál is egyben. (170., 172. old.) A mérséklet diskurzusának szemszögéből. Csengery Antal Deákról szóló emlékbeszédében pedig az antik republikánus és modern politikai diskurzusok keveredését mutatja ki Takáts. (177–190. old.)

Ami a kötet harmadik részében olvasható írásokat illeti, jóllehet elkülönülnek a kö-

tet első két harmadát kitevő tanulmányoktól, a Jászi Oszkárrol szóló fejtegetéseknek (és a Bibó Istvánról szóló elemzésnek) a fentiekben már taglalt módszertani ihletettsége sem igazán tagadható. A Jászi elemzések esetében a természetjogi érvelés nyelve, a liberalizmus és szocializmus, illetve vallási-etikai tartalmú diskurzusok megjelenését mutatja ki a szerző. A Bibó-életműben pedig ez utóbbiakhoz közel álló, bár alapjában eltérő konzervatív nyelvezet jelenlétét regisztrálja. (272–273. old.)

Takáts könyve logikus szerkezetű és világos érvelésű mű, kifogást nem is igen tehetünk vele kapcsolatban. Sőt, további érveit között említendő, hogy több gondolatébresztő problémát is felvet, a következőkben ezeket igyekszem kifejteni.

Egyrészt világos a politikai nyelv azonosításának igénye, elve és gyakorlata, mely a szerző által kultivált módszer fő célja. Az azonosítás aktusa, a szótárkészítés vagy kvázi „leíró politikai nyelvészet” projektje után pedig következhet a keveredés módzatainak a vizsgálata, amit a szerző rendkívül színvonalasan meg is tesz. Ezzel egyidejűleg a nyelvek fejlődéséről, változásáról is lehet beszélni *diachron*, történelmi nyelvészeti stílusban, ám itt a kör bezárul. Ugyanakkor a továbblépés lehetőségeként kínálkozhat, és *nota bene* Pocock számára is fontos szempontként jelentkezett, a politikai nyelvek politikai cselekvéshez kapcsolódó minősége. Ehhez illeszkedik annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a politikai nyelvek miként kapcsolódnak az őket használók „társadalmi tapasztalatához”, az miként jut kifejezésre általuk.³ Ráadásul Pocock a paradigmaként felfogott politikai nyelvet a társadalmi „valóság” „részeként” tételezi,⁴ ami meglehetősen közeli kapcsolatot implikál a kettő között. Ennek egyik radikális következménye a

³ Pocock, J. G. A.: *Politics, Language, and Time: Essays on Political Thought and History*. Chicago–London, 1989. (Első kiadás: New York, 1971.) 38.

⁴ Pocock: *Politics, Language, and Time*, 38.

politikai nyelvek társadalmi beágyazottságának mértékét hangsúlyozó kijelentése, miszerint, ha a nyelv nem is oka a politikai cselekvésnek, azzal mindenképpen „strukturális” viszonyban van. A Pocockra hatással bíró beszédaktus elmélet alapvetéseinek következményei közül számára leginkább az vált hasznosíthatóvá, hogy amire nincs politikai kifejezés, illetve nyelv, azt nem lehet megtenni, pontosabban, nem mondhatjuk, hogy azt tettük meg – csak azt, amire létezik azt leíró fogalom, nyelv.⁵ Vajon a Takáts által vizsgált szövegek miben, milyen értelemben és módon, illetve szinten tették lehetővé a politikai cselekvést, illetve volt-e, lehetett-e egyáltalán ilyen relevanciájuk? Továbbá, ha a politikai nyelv része a társadalmi kontextusnak, és köze van az abból fakadó tapasztalathoz, mit mondhatunk az utóbbi jelenlétéről, feldolgozásáról a beszélők által használt politikai nyelvekben?

Ugyanakkor az azonosítás és keveredés vizsgálatán túlmutató mozzanat Takátsnál az utószóban megfogalmazott elv, miszerint a politikai nyelvek tekintetében fontos különbséget lehet tenni keveredés és keveredés között, amennyiben a „megfelelő ötvözet keresése” (ez a könyv főcíme is egyben), illetve „a politikai nyelv megfelelő egység[ség]” jellemzi a „színvonalas” (280. old.) politikai gondolkodót. Ez viszont egyrészt feltételez valamilyen sztenderdet (vö. megfelelésség), melyhez képest véleményt lehet alkotni a keveredés mikéntjéről, és így az illető gondolkodó színvonaláról, másrészt ez az álláspont olyan tudatosságot tételez fel egy adott gondolkodóról, amit nem igen lehet tetten érni a kötet elemzései során, de ez talán nem is meglepő. Az elemző feladata lehet azonosítani ezeket a nyelveket egy adott szerzőnél, aki nem feltétlenül reflexív módon használja ezeket. Nem is várható el tőle a használat tudatossága, beleértve az innováció kérdését is az adott nyelv vagy

annak keverése ürügyén. Ez a feladat megmarad az éles szemű elemzőknek.

Végezetül: a fentiekkel összefüggésben Takáts komolyan figyelmeztet módszertani tanulmányában a „történelmi fölényre” mint veszélyre a politikai gondolkodás vizsgálatával kapcsolatban. (26. old.) Vagyis arra, hogy a történész, mivel a *nuc stans* állapottól képes vizsgálni a múltat, és így tudatában van a vizsgált szövegek utóéletének, hatásának, előnyt élvez azok előállítóival szemben, és hajlamos a saját fogalomkészletét, amelyben már ez utóbbi ismeret is megtalálható, rávetíteni a primér anyagra. E helyett viszont a javasolt stratégia – amint fentebb már említettük – inkább a kor számára adott fogalmi készlet használata. Így a cambridge-i projekt keretében a történelmi hűség lehet csupán az irányadó a politikai gondolkodás történetét aktualizáló, sőt azt aktuálpolitikai célra használni igyekvő törekvésekkel szemben. Ugyanitt arra is felhívja a figyelmet Takáts, hogy a „retorikai szimmetria” érvényesítésére lenne szükség a tekintetben, hogy az eszmetörténésznek is tudatában kell lennie a saját szövegét irányító retorikai mozzanatoknak, éppúgy, ahogy azokat a korabeli szövegekben igyekszik kimutatni: „Szelekciós elveket alkalmaz, fókuszálni igyekszik az olvasó figyelmét, keretfogalmakat használ, amelyek szereplői számára ismeretlenek voltak, vagy mást jelentettek, narratívákat alkot, szövege metaforákkal van teli stb. S e metaforák az ő esetében sem díszítőelemek, hanem a jelentés generátorai – ahogyan a vizsgált szövegek esetében is.” (26–27. old.)

Mindezek fényében azonban kijelenthetjük, hogy a politikai nyelvek – mint „keretfogalmak” – már maguk is eleve történelmi (ismeretelméleti) konstrukciók, nem a korabeli szerzők találmányai – inkább vizsgálati eszközök és kategóriák, így bármennyire is azt szolgálják, hogy rekonstruáljuk általuk a múlt egy (eszme)történelmi szeletét, pontosabban politikai nyelvét, annak ellenére, hogy a prezentista, aktualizáló álláspontot elvetve, a történelmi hűségnek igyek-

⁵ Pocock, J. G. A.: *Virtue and Commerce in the Eighteenth Century*. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 3 (1972) 122.

szünk adózni, nem maradunk mi sem teljesen ártatlanok.⁶ Takáts módszertani tanulmányában tesz is egy ironikus gesztust arra nézvést, hogy azt, amit ott elmondott, nem biztos, hogy komolyan kell venni, pusztán csak retorikai fogásnak szánta (27. old.), ám ez a módszer lényegét tekintve nem igazán kidolgozott, nem lényegi önreflexív mozzanatot marad. Ezzel együtt a szerző kötete elemző tanulmányaiban végig igyekszik érvényesíteni az elvet az elemző történész pozíciója és a célszöveg közötti különbség és

távolság regisztrálását illetően. Tudatában van annak, hogy, ha létezett is az adott fogalom vagy nyelv, nem olyan egyszerű azt rekonstruálni. Mi több, tesszük hozzá, makroszinten, a politikai nyelvek szintjén valójában konstrukció lesz a vállalkozás eredménye. Ez pedig nem baj, ha jól csinálja az ember/eszmetörténész – Takáts József pedig szerintünk jól csinálja.

VAJDA ZOLTÁN

⁶ Amint azt a republikanizmus amerikai változatával kapcsolatban Bernard Bailyn megfogalmazta könyve bővített kiadásának előszavában, a kortársak valójában nem úgy tekintettek magukra mint „állampolgári humanistákra” – a fogalmat történelmi konstrukciónak kell tekintenünk. Bailyn, Bernard: *The Ideological Origins of the American Revolution*. Cambridge, Mass.–London, 1992, bővített kiadás. (Első kiadás: Harvard University Press, 1967.) VI.